

H. K. RIIKONEN

Ulysses – tekstin ja tulkinnan odysseiat

”Aina hän vaikutti kokoonpuristuneelta pimeältä voimalta, ja kun näin hänen kulkevan kadulla nopein askelin, huulet tiukasti yhteen puristuneina, määrätietoisuuden ilme kasvoillaan, tunsin vielä voimakkaammin kuin keskusteluissamme hänen torjuvan ja sisäisesti eristyneen olemuksensa. Ja myöhemmin en ollut ollenkaan hämmästynyt, että juuri hän kirjoitti yksinäisimmän, kaikista siteistä irrallisimman teoksen, joka kuin meteori syöksyi aikaamme.”

Sitaatissa kuvattu henkilö on James Joyce ja ”teos, joka kuin meteori syöksyi aikaamme” on *Ulysses*. Sanat ovat Stefan Zweigin teoksesta *Eilispäivän maailma. Erään eurooppalaisen muistelmia*, joka ilmestyi Alf Krohnin suomennoksena 1945. Kuvaa meteorista poikkeuksellisen kirjailijan tai kirjallisen teoksen yhteydessä on ryhdytty sitten käyttämään niin, että siitä on muodostunut suoranainen kirjallinen *topos*, jota Suomessa on käytetty esimerkiksi Aleksis Kivistä.

Zweigin käyttämänä meteorivertaus on luonteva. Suorastaan hengästyneellä tyylillä kirjoitettu *Eilispäivän maailma* sisältää useita kiinnostavia henkilökuvia, sillä kosmopoliittisena lehtimiehenä Zweig tunsu suuren määrän eurooppalaisia kuuluisuuksia taiteen ja politiikan alalla – Walther Rathenausta Richard Straussiin, W. B. Yeatsiin ja James Joyceen. *Eilispäivän maailma*

ilmestyi aikana, jolloin suomennoskirjallisuus oli tavattoman laajaa ja monialaista. Sodanjälkeisinä vuosina oli tärkeää avata ikkunoita moniin suuntiin. Toisaalta niukoissa taloudellisissa oloissa teokset piti painaa mahdollisimman halvalla, ruskealle, lähes pahvimaiselle paperille, jonka perusteella ilmestymisajan voi helposti päätellä nimiösvun vuosilukua katsomattakin.

Zweigin luonnehdinta Joycesta ja tämän tunnetuimmasta teoksesta ennakoii suomennoksen osalta Joycen varsinaisen reseption alkua Suomessa. Vuotta myöhemmin, 1946, ilmestyivät nimittäin ensimmäiset Suomessa tehdyt käännökset Joycen romaaneista, Thomas Warburtonin ruotsinno *Ulyssesista* (kolme vuotta ennen Mogens Boisenin tanskannosta) ja Alex Matsonin suomennos teoksesta *A Portrait of the Artist as a Young Man* otsikolla *Taiteilijan omakuva nuoruuden vuosilta*; suomennoksen suojapaperissa siteerattiin Zweigin lausuntoa. Vuosi 1946 oli suomennoskirjallisuuden kehityksen kannalta sikäläkin merkittävä, että suomeksi saatiin tuolloin muiden muassa Franz Kafkan *Der Prozess* Aukusti Simojoen kääntämänä.

Painatuspulmia ja sensuuritoimia

Ennen mainittuja 40-luvun pohjoismaisia käännöksiä Joycen teoksilla ja

niiden käännöksillä oli ollut epätavallisen moninaiset vaiheet. Joycella oli nimittäin ollut huomattavia vaikeuksia saada teoksiaan julkaistuksi. Runokokoelma *Chamber Music* oli tosin julkaistu jo 1907, mutta *Dubliners* ja *A Portrait of the Artist as a Young Man* -teosten julkaiseminen lykkääntyi milloin mistäkin syystä – välillä pelättiin esimerkiksi syytöstä majesteettirikoksesta. Käännöskohdan muodosti vuosi 1914, joka Joycen kohdalla oli suoranainen *annus mirabilis*, sillä sekä *Dubliners* että *A Portrait* ilmestyivät lopulta. *A Portrait* puolestaan ilmestyi ruotsiksi Ebba Atterbomin kääntämänä 1921 – siis neljännesvuosisata ennen Alex Matsonin suomennosta. Aiheellisesti Joyce muistikin ruotsalaista kääntäjäänsä ujuttamalla tämän nimen *Finnegans Wakeen* (1939): *Attabom, attabom, attabombomboom!*

Myöskään *Ulyssesin* julkisuuteen saaminen ei ollut helppoa. Nimenomaan kustantajan löytäminen osoittautui hankalaksi. Kustantamisen otti lopulta suoritaakseen Pariisissa Shakespeare & Company -nimistä kirjakauppaa ja -lainaamoja pitänyt amerikkalainen Sylvia Beach, ilmeisesti aluksi lainkaan tajuamatta, millaisia vaikeuksia hankkeeseen liittyi – ei vähiten kirjailijan esittämien, teoksen ulkoasuun liittyvien vaatimusten takia.

Vaikka *Ulysses* ilmestyi 1922, sen levittämisessä oli omat vaikeutensa. Englantiin ja Yhdysvaltoihin sitä ei

saanut tuoda. Salakuljetettuja kappaleita tietysti oli, mutta niidenkin johdosta voitiin joutua vaikeuksiin. Kuuluisasta kirjallisuuskriitikosta F. R. Leavisistä, joka julkaisi *Scrutiny*-lehdessään artikkelin ”James Joyce and the Revolution of the Word” (1933) tehtiin kantelu Cambridgen yliopiston varakanslerille. Eikä englantilainen yliopistomaailma ollut kovin vastaanottavainen silloinkaan, kun Colin MacCabe vuonna 1979 ilmestyneessä teoksessaan, jolla oli sama nimi kuin Leavisin esseellä, sovelsi uutta ranskalaista ajattelua Joycen tutkimiseen. ”*Joyce’s writing concentrates on the relations of language, desire and power; of discourse, sexuality and politics*”, totesi MacCabe teoksessaan, mikä nähtävästi oli konservatiivisille tutkijoille liikaa; MacCabe joutuikin siirtymään Yhdysvaltoihin.

Myös Yhdysvalloissa *Ulysses* kohtasi hankaluuksia. Siellä Samuel Roth julkaisi teoksen jaksoja ilman tekijän lupaa, mikä puolestaan johti kansainväliseen protestiin. Allekirjoittajien joukko oli vaikuttava Einsteinia, Hemingwaytä ja D. H. Lawrencea myöten. Kiinnostavaa on tietysti myös se, keitä ei ollut mukana. Heitä olivat, sinänsä erisyistä, varsinkin George Bernard Shaw ja Ezra Pound. Suomesta ainoana allekirjoittajana oli estetiikan ja nykyiskansain kirjallisuuden professori Yrjö Hirn.

Yhdysvalloissa teos päästettiin pannasta vuonna 1933, jolloin tuomari John M. Woolsey antoi teoksesta päätöksen, jonka mukaan se ei ollut pornografiaa. Tämä päätös, jonka Pentti Saarikoski on suomentanut, on sananvapauden tunnettuja dokumentteja, olkoonkin että sen argumentoinnille voi nykyajan perspektiivistä katsottuna hymähdellä.

Suomeen tuli sotien välisenä aikana tietävästi vain muutamia *Ulysses*’in kappaleita: esimerkiksi Martti Haavio oli hankkinut eksemplaarin morsiamelleen Elsa Enäjärvelle. Rafael Koskimiehen kappale on nykyään Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistossa. Avarakatseinen kirjastonhoitaja puo-

lestaan lainasi *Ulysses*’in Helsingissä teoksen tulevalle kääntäjälle Thomas Warburtonille tämän ollessa vielä koululainen.

Tekstikriittikin ongelmat

Vaikka teos ilmestyikin ajallaan 1922, alkoivat saman tien tutkijoita tähän päivään asti askarruttaneet ja vielä pitkään tulevaisuudessakin askarruttavat tekstikriittiset ongelmat. Joycen käsikirjoitusten vaiheiden selvittäminen on ollut luku sinänsä, samoin kuin tietysti itse käsikirjoitusten joutuminen aikojen kuluessa eri paikkoihin – Joycen käsikirjoitusten yhteydessä on käsitelty suuriakin summia, mikä selittää sen, että paljon aineistoa on onnistuttu hankkimaan Yhdysvaltoihin.

Tekstikriittiset ongelmat joutuivat teoksen pitkästä kirjoitusvaiheesta, kirjailijan työskentelymenetelmistä, avustajien käytöstä sekä siitä, että teos painettiin Ranskassa eikä englanninkielisessä kirjapainossa.

Ulysses’in tekstimuodon tutkimus joutui uuteen valoon, kun Hans Walter Gabler ja hänen työryhmänsä julkaisivat kriittisen laitoksen (*critical and synoptic edition*) vuonna 1984. Tämä ei suinkaan laittanut pistettä tekstikriittiselle keskustelulle; niin merkittävä suoritus kuin olikin kysymyksessä, editio ei suinkaan osoittautunut definitiiviseksi, vaikka sitä sellaisena mainostettiin, vaan ruokki runsaasti kriittisiä kommentteja ja jopa pilalaulun. Kyse oli etenkin tekstikriittikin periaatteista. Gablerilla ei ollut perinteellisenä lähtökohtanaan niin sanottu *copytext*, paras julkaistu versio tai viimeinen kirjailijan eläessään hyväksymä versio, vaan niin sanottu *continuous manuscript text*, joka perustui Joycen epätavallisiin työskentelymenetelmiin (esimerkiksi lisäykset jonkin konekirjoittajan tekemän virheen pohjalta). Yksityiskohdat puolestaan tarjoavat loputtomasti pohdittavaa. Tilanetta ovat lisäksi hämmentäneet omilla julkaisuillaan John Kidd ja Danis Rose. Lukija voi tällä hetkellä valita erilaisista vaihtoehdoista, sillä

myös Gablerin toimittamaa editiota varhaisempia laitoksia on saatavilla (The Bodley Head, Random House).

Kanonisoitumisprosessi

Samalla voidaan seurata *Ulysses*’in kanonisoitumisen prosessia. Puuttumatta varhaisimpiin enemmän tai vähemmän hämmentyneisiin tai epäileviin arvosteluihin ja kirjoituksiin ensimmäisiä merkittäviä pohdintoja oli huomattavan ranskalaisen kulttuurin tuntijan E. R. Curtiuksen suppea kirja *James Joyce und sein Ulysses* vuodelta 1929. Seuraavana vuonna ilmestynyt Stuart Gilbertin *James Joyce’s Ulysses. A Study* esitteli seikkaperäisesti paralleelit Homerosken *Odyssiaan*. Arvosteluista ja lyhyemmistä tarkasteluista T. S. Eliotin *The Dial* -aikakauslehdessä 1923 julkaistu essee ”*Ulysses, Order, and Myth*” kuuluu varhaisvaiheen tärkeimpiin esityksiin.

Ulysses’in kanonisoinnissa oma merkityksensä on ollut myös Joycea koskevalla muistelmaj- ja elämäkertakirjallisuudella. Joycen ystävän Frank Budgenin muistelmateos (1934) ajasta, jolloin Joyce Zürichissä ensimmäisen maailmansodan aikana kirjoitti teostaan, on monessa suhteessa antoisa. Toisaalta ensimmäisessä, Herbert Gormanin jo 1924 kirjoittamassa biografissa on nähtävissä selvästi Joycen omaa ohjailua. Tieteelliselle tasolle Joycen elämäkerran kirjoittamisen nosti Richard Ellmann 1959 ilmestyneessä teoksessaan.

Huomattavammin Joycea koskeva kirjallisuus alkoi kasvaa 40-luvulta lähtien. Harry Levinin suppea teos vuodelta 1941 käy edelleenkin hyvästä johdatuksesta Joycen tuotantoon. Aiheellisesti Leevi Lehdon *Ulysses*-suomennoksen suojakannen liepeessä onkin siteerattu Levinia: ”Romaani, joka tekee lopun kaikista romaaneista”, vaikka yhteydestään irrotettu lause ei täyttä oikeutta Levinin näkemykselle teekään. Yksittäisiä tutkimuksia Joycesta ja/tai *Ulysses*’istä ei tässä ole mahdollista luetella. Täytyy tyytyä toteamaan, että jo näistä tutkimus-

Vuosina 1994–2012 julkaistut arviot kaunokirjallisista teoksista

niin & näin on koko ikänsä ollut kiinnostunut taideluomista ja niiden filosofisista aspekteista. Runojen, lyhytproosan ja kirjailijahaastattelujen ja -kolumnien lisäksi lehdessä on julkaistu kaunokirjallisten teosten arvosteluja, aluksi satunnaisesti ja myöhemmin järjestelmällisesti. Numerosta 1/07 alkaen jokaisessa numerossa on esitelty jonkin vastikään julkaistun sanataideteoksen filosofista tematiikkaa tai pohdiskeltu sen herättämiä syvähenkisiä kysymyksiä.

Seuraavasta listasta on jätetty pois ensisijaisesti filosofisina (tai uskonnollisina) pidetyt, kirjallisesti arvostetut teokset, kuten Nietzschen *Epäjumalten hämärä* (Jussi Vähämäki, 3/96), Pascalin *Mietteitä* (Jyrki Siukonen, 4/96), Kierkegaardin *Toisto ja Pelko ja vavistus* (Annika Eronen, 3/01), Boëthiuksen *Filosofian lohdutetus* (Timo Uurtimo, 2/02), Emersonin *Luonto* (Heikki Kovalainen, 4/03) ja Saden *Filosofia budoaarissa* (Timo Airaksinen, 4/03) sekä joukko esseistisiä nykyfilosofian teoksia.

klassikoistakin on kirjallisuutta olemassa. Maailmalla on useita tutkijoita, jotka ovat keskittyneet lähes pelkästään Joyceen ja julkaisseet tästä useita monografioita. Robert Scholes, joka on julkaissut Joyce-tutkimuksia vuosikymmenten ajan, on myös seurannut tulkintasuuntien muutoksia omissa töissään. Hänen kirjassaan *In Search of James Joyce* (1992) on eri suuntauksia edustavia tutkielmia.

Kiinnostavinta tässä yhteydessä on se, että Joyce-tutkimus on seurannut hyvin tiiviisti yleensä kirjallisuudentutkimuksen kehitystä ja paradigman muutoksia. Olipa suunta mikä hyvänsä, aina sitä on voitu soveltaa Joyceen: uskriteikki, myyttikriteikki, marxilainen tutkimus, freudilaisuus, strukturalismi, narratologia, lacanilainen psykoanalyysi, feministinen tutkimus ja uushistorismi muista puhumattakaan. Nytemmin ovat tulleet esille esimerkiksi ekokriteikki ja jopa *animal studies*. Nämä käyvät ilmi seurattaessa Joycelle omistettuja julkaisusarjoja, joita ovat esimerkiksi *James Joyce Quarterly* (1963–), *Joyce Studies Annual* (1989–) ja *European Joyce Studies* (1989–). *James Joyce Broadsheet* (1980–) ja *James Joyce Literary Supplement* (1987–) ovat keskittyneet julkaisemaan arvosteluja Joyce-tutkimuksesta ja yleisemminkin modernismia koskevista teoksista.

Kansainväliset Joyce-kongressit ovat vakiinnuttaneet asemansa (ensimmäinen kongressi Dublinissa 1967, uusin niin ikään Dublinissa kesäkuussa 2012). Kongressit on sijoitettu kesäkuun 16. päivän tuntumaan, ei vähiten siksi, että tutkijoilla on mahdollisuus syödä perinteellinen *Bloomsday Dinner*. On myös joukko Joyceen liittyviä instituutioita: International James Joyce Foundation Yhdysvalloissa (1967–), James Joyce Foundation Zürichissä (1985–), James Joyce Centre Dublinissa (1996–) sekä joukko James Joyce -yhdistyksiä, kuten James Joyce Society of Sweden and Finland (1977–). Ivallisesti onkin toisinaan puhuttu James Joyce-teollisuudesta.

Warburton ja Matson

Edellä mainittu Thomas Warburton julkaisi 1944 teoksen *Två främlingar*, jossa hän esitteli T. S. Eliotin ja James Joycen. Hänen kaksi vuotta myöhemmin ilmestynyt ruotsinnoksensa *Ulyssekselta* on ajallisesti varsin varhainen, joskin ranskalainen käännös oli ilmestynyt jo 1925. Warburtonin käännös noteerattiin Ruotsissa melko näyttävästi. Suomessa se jäi vähemmälle huomiolle, mutta Åbo Akademin englannin professori H. W. Donner kirjoitti siitä kuitenkin melko seikkaperäisen arvostelun. Sattumoisin samana vuonna ilmestyi myös ruotsalaisen Eyvind Johnsonin laaja Odysseus-aiheinen romaani *Strändernas svall*. ”Romaani läsnäolevasta”, kuten sen alaotsikko kuului, sai puolestaan kritiikkiä suomenruotsalaiselta antiikintutkijalta Johannes Sundwallilta.

Alex Matsonin *A Portrait* -suomennos on ollut ainoa lajissaan tähän päivään saakka ja on nytemmin täysin vanhentunut. Matson oli jo 1927 yhdessä Kersti Bergrothin kanssa toimittamaansa *Siniseen kirjaan* kirjoittamassaan artikkelissa esitellyt *Ulysseksen* (Hagar Olsson oli tosin ehtinyt esitellä Joycen ja hänen tuotantonsa lyhyessä esseessä ”James Joyce den oeffterrättlige” kokoelmassa *Ny generation* 1925). Matsonille ehdotettiin myöhemmin myös *Ulysseksen* kääntämistä, mutta siitä hän kieltäytyi työn vaatavuuteen vedoten. Kautta 50-luvun jouduttiin siis suomennosten osalta nojautumaan Matsonin *A Portrait* -suomennokseen ja eräisiin *Dubliners*-kokoelman suomennoksiin. Kuitenkin tuon ajan kouluja käyneet kirjailijat osasivat sangen hyvin ruotsia ja saattoivat lukea *Ulyssesta* Warburtonin ruotsinnoksena. Asiasta on omalta kohdaltaan maininnut Veijo Meri.

Saarikoskesta Lehtoon

Pentti Saarikosken *Ulysses*-suomennos *Odysseus* ehti olla ainoa suomennos 46 vuotta. Niin paljon kuin Saarikoskea on kääntäjänä ihailtu, hänen suomennoksiinsa on ryhdytty entistä enemmän koh-

distamaan kritiikkiä. Esillä ovat olleet etenkin Salingerin *Sieppari ruispellossa* ja Bellow'n *Herzog*, mutta myös *Odysseus*. Homeroksen *Odysseian* suomennoksessa on arvosteltu etenkin käytetyn edition valintaa. Saarikoski oli kuitenkin itse tietoinen rajoituksistaan ja työnsä laadusta. Hän valitti itse sitä, että ei ollut ehtinyt laatia uusittua käännöstä *Odysseuksesta*. Toisaalta esimerkiksi Saarikosken *Suomentajan päiväkirjoista* käy selvästi ilmi, miten hän piti toisia käännöksistään huonoina ja huutaisten tehtyinä. Kiinnostavasti hän viittaa siihen, miten hänen huonosti tekemänsä käännöstä arvostelijat tulevat jälleen kiittämään. Voi vain jäädä kysymään, mitä olisi tapahtunut, jos joku arvostelija olisi tuonut puutteet voimakkaasti esiin – miten se olisi vaikuttanut Saarikosken käännöstyöhön? Kriittisin taisi loppujen lopuksi olla kääntäjäkollega Juhani Jaskari, jonka kritiikkiin Saarikoski katsoi aiheelliseksi vastatakin.

Leevi Lehdon uusi suomennos tulee varmasti herättämään keskustelua pitkään moneltakin kannalta: idiosynkraattinen *hen*-muoto, selitysten käyttö ja funktio, englantilaisen tyylin kehityskausien korvaaminen Auringon härät -jaksossa *pastišeilla suomalaisesta kirjallisuudesta*, yksittäiset ratkaisut detaljeissa ja niin edelleen. Vertailut Saarikosken suomennokseen mutta myös esimerkiksi uuteen Erik Anderssonin ruotsinnokseen tulevat tarjoamaan loputtomasti pohdittavaa.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Ks. Colin MacCabe, *James Joyce & the Revolution of the Word*. Macmillan, London 1979. ”Joyce keskittyy kirjoittamisessaan kielen, halun ja vallan suhteisiin; puheen, sukupuolisuuden ja politiikan suhteisiin”.
- 2 Ks. Pentti Saarikoski, *Suomentajan päiväkirjat*. Toim. Janna Kantola & H. K. Riikonen. Otava, Helsinki, 2012.

HILKKA PEKKANEN

Tulkinta taiteenlajina

Ryhtyessään suomentamaan romaania, joka kertoo nykypäivää varhaisemmista tapahtumista, suomentaja joutuu aina pohtimaan, miten olisi parasta välittää entisajan tuntu lukijalle. Kun James Joycen kaltainen kirjailija sitten vielä käyttää kieltä hurmioituneen monimuotoisesti ja sekoittaa siihen sekä olemassa olevia että keksittyjä aineksia, tehtävä mutkistuu entisestään.

Romaani *Ulysses* ilmestyi yhdeksänkymmentä vuotta sitten ja kertoo sadan vuoden takaisista tapahtumista. Leevi Lehto on valinnut menneenä kesänä ilmestyneessä tulkinnassaan monihaaraisten tien: yhtäältä hän pyrkii selityksiä lisäämällä viemään lukijan romaanin tapahtuma-ajan Dubliniin, toisaalta vanhahtavan kielen kautta viime vuosisadan alun Suomeen ja tämän lisäksi vielä suomen kielelle vieraiden aineiden ja rakenteiden avulla kielten ja kulttuurien välimaastoon. Aikakaudet, tyylit, murteet, puhekieli, uudissanat ja äänneaalailu sekoittuvat.

Alaviitteet lukijan apuna

Silmäänpistävä keinoin lukijan johdattelussa Joycen monipuoliseen maailmaan ovat suomentajan alkusanojen lisäksi suomennoksen yli 5 000 alaviitettä, joista saa taustaselvityksiä ja viittaustietoja. Näin Lehto tuo näkyväksi sen vaativan taustatyön ja asiantuntemuksen, jota kaunokirjallisuuden suomentajalta

vaaditaan, ja myös suomentajan persoonallisen panoksen painon. Tämän teoksen myötä onkin oiva tilaisuus nostaa kirjallisuuden suomentajat esiin tulkitsevana taiteilijoina.

Viitteillä höystettynä Joycen romaanista kehkeytyy kokonaan uudentyypinen romaaniteos, jota luodessaan Lehto on siirtynyt suomentajan roolista toisaalta kommentteja laativan ja teosta selittävän kirjallisuudentutkijan rooliin, toisaalta omien ratkaisujensa selittäjäksi. Tavallisesti suomentaja pyrkii tekemään teoksen ymmärrettäväksi lukijalle oman kielensä keinoin, ilman selityksiä. Lehto ei tyydy tulkitsemaan, vaan hän haluaa myös selittää. Suomentajana hän joutuu kuitenkin elämään tekstinsä mukana eikä voi siksi irrottautua teosta etäältä katsovan tutkijan asemaan. Näin englanninkielisistä kommentiteoksista siirretyt selitykset sekoittuvat persoonallisesta näkemyksestä kumpuavaan valikoimaan erilaisia huomautuksia, ja sekoitus limittyä osaksi teosta. Tällainen selitysten nostaminen taideteoksen asemaan hipoo käsitetaiteen rajaa.

Satunnaisotanta kertoo, että suurin osa nooteista käsittelee viitauksia Homeroksen *Odysseiaan*, antiikin mytologiaan ja kulttuuriin sekä muuhun kirjallisuuteen. Lähes yhtä suuri osa koskee 1900-luvun alun Irlantia ja ajan tapahtumia, tunnettuja henkilöitä ja kulttuuria. Runsaasti on myös ristiviittauksia (vaikka vain osa ristiviittausten valtavasta määrästä on valittu mukaan